

УДК 141.319.8(477):82

ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОГО ДИСКУРСУ У СВІТОВОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Катерина Откович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
otkovychkateryna@yahoo.com*

Розглянуто особливості формування українського національного гендерного дискурсу. Проблему формування гендерної проблематики в Україні неможливо аналізувати, незважаючи на західну феміністичну критику. Лише наприкінці ХХ ст. на українських теренах починає розвиватися самостійна гендерна дискусія, в основі якої лежить досвід закордонних дослідників. Утім, тематика та унікальність вирішення дискурсивної проблематики свідчить про формування авторської, наукової, притаманної лише нашій культурі світоглядної позиції. Нове переосмислення текстів дає змогу побачити духовну спадщину під кутом особистісних зрізів, культурних формувань, національної ідентифікації, при цьому уникаючи стандартного трактування притаманного радянській традиції.

Ключові слова: фемініне, маскулінне, культура, фемінізм, гендерний дискурс, критика.

Зацікавлення феміністичним дискурсом в Україні почало зароджуватися з 80-их років ХХ ст., коли відчутним стало значне послаблення політичної ідеології. Перші розвідки і монографії на цю тематику були справжнім відкриттям для культурологічного і філософського диспуту, адже феміністичне трактування літератури, мистецтва, соціальної сфери було табуованим і неприйнятним українській науці. У 80–90-их роках ХХ ст. виходили друком лише розвідки, але невдовзі феміністична критика набула значної популярності. Популяризація цієї теми сприяла написанню монографій, статей, досліджень, і часто методологія цих пошуків була запозичена у закордонних дослідників та перенесена на український ґрунт. Феміністичний дискурс дав змогу по-новому відкрити для себе та зрозуміти духовну спадщину нації, побачити в літературі та культурі пласти, заховані від шкільної програми та дозволеної літературної критики. Феміністична критика знайшла своє відлуння і в соціальній сфері життя людини та певною мірою вплинула на життя і побут кожного. Утім, згодом термін “феміністична критика” отримує відчуття радикальності й у розмовній мові щоразу частіше замінюється на “гендерний аналіз”, “гендерне питання”, “гендерні стереотипи”. Тому мета статті – дослідити головні питання, які порушували в західній та українській феміністичній критиці. Актуальність цієї теми розкривається в працях багатьох сучасних українських учених, які продовжують досліджувати українську культуру, історію з позиції гендерного аналізу.

Минуле століття відзначилося значною активністю у боротьбі за права жінок, що згодом перейшло у боротьбу за рівність статей у суспільстві. Термін “гендер”, який позначає

соціальну стать, стає панівним маркуванням статі. У цей період утворюються феміністичні осередки, які формують вектор феміністичних досліджень. Вони чітко і виразно окреслюють нагальні потреби та пошуки суспільства, і феміністична проблематика стає реакцією, віддзеркаленням нагальних проблем.

Формуванням гендерного дискурсу на теренах України займалося багато українських науковців. Зокрема, варто виокремити праці Т. Гундорової [2], В. Агеєвої [1], Н. Зборовської [5], які досліджували проблему жіночого начала в українській культурі з позиції феміністичної критики; С. Павличко [8] порушувала питання, нехарактерні для тогочасних дослідників, а саме: проблему насильства, замовчуваності, агресії, слабкості чоловічого начала, зафіксованого у культурі як невідоме автора; О. Кісь [4] вивчала представлення жінки в культурній та соціальній антропології, а також ґрунтовно проаналізувала жіночий досвід у період складних історичних потрясінь (воєнні дії, Голодомор); Л. Таран [9] показала позиції жінки в культурі, С. Оксамитна [7] дослідила очікування від жінки крізь призму економічних та політичних чинників.

Серед найбільших ідейних натхненників українського феміністичного дискурсу варто відзначити Ю. Крістеву, ученицю і послідовницю Р. Барта. Ю. Крістева продовжила традиції С. Бовуар, виділяючи жіноче як “інше”. Дослідниця зазначає, “ми живемо у цивілізації, в якій освячене (релігійне чи світське) уявлення про жіночність поглинає материнство” [6, с. 497]. Ґрунтуючись на працях Ж. Лакана і Ж. Дериди, вона відмовляється від усталеної традиційної ієрархії між чоловічим і жіночим у суспільстві, позбувається притаманного в культурі поділу і протиставлення, формуючи різність через унікальність: символічний і семіотичний початок у людини. Відома американська дослідниця Е. Шоувалтер присвятила свою діяльність дослідженню літератури, а саме – жінці, яка готова писати самостійно і незалежно, позбувшись внутрішнього цензора чи контролю, який був присутній у жінок-письменниць у вигляді культурних, релігійних та суспільних стереотипів: “...Вивчення жінок як письменниць, і його суб’єктами є історія, стилі, теми, жанри і структури жіночого писання; психодинаміка жіночої творчості, траєкторія індивідуальної або колективної жіночої кар’єри, еволюція і закони жіночої літературної традиції. Для такого спеціального критичного дискурсу не існує жодного англійського терміна, і тому я придумала термін “ґінокритика” [10, с. 516]. Е. Шовалтер поділяє жіночу літературу на три етапи розвитку: імітація чоловічого письма; протест проти домінування чоловічих стандартів; самопошук. Самопошук – це те, що відбувається сьогодні з жінкою-автором. Лише пройшовши попередні два етапи, жінка може претендувати на власне жіноче бачення світу, власний стиль письма та зосередження на питаннях, які не будуть представляти лише чоловічу картину світу. Етап самопошуку повинен поставити авторство жінки у світовій історії поряд з автором чоловіком.

Виділяючи чотири моделі жіночого письма, дослідниця вказує на необхідності проходження перших трьох етапів (біологічна, лінгвістична та психоаналітична моделі) задля досягнення четвертого (культурної моделі письма). Лише згодом, як сформований історико-культурний досвід, відбудеться зміна поколінь, і загально представлений чоловічий стиль письма не буде сприйматися як єдине вираження культури, традиційно жіноче письмо зможе реалізуватися як культурна модель письма. Саме тоді утворюється жіноча культура як колективний досвід, який дасть можливість представити позицію жінки не через призму історично-чоловічого досвіду, а вже як власну картину світу.

Американські вчені С. Губар і С. Гілберт [14] також, як і Е. Шоувалтер, працювали над питанням жіночого письма. Утім, Е. Шоувалтер закидає їм неспроможність усвідомити рівність (в інакшості) авторів обох статей і вказує на патріархальність їхніх поглядів, поклоніння чоловікові-автору [10, с. 518]. Дослідниці цікавилися проблемою виділення жіночого в текстах чоловіків-письменників. Виділяючи певні концепти, вони сформували цілу систему нашарувань фемінного і маскулінного в тексті, який формує чоловік-автор в мові, прямій мові, описовому тексті, синонімічному ряді, використанні займенників, прикметників, вигуків; змалюванні персонажів; змалюванні побуту, простору перебування; поєднанні моральних наративів у зовнішності інше. Такий глибокий аналіз тексту дав змогу віднайти класичну феміністичну концепцію у прочитанні тексту, де виокремлюють опозицію жіночого і чоловічого, формують образність, притаманну жіночому і чоловічому. На цьому етапі дослідження С. Губар і С. Гілберт також акцентують на несформованості жіночого письма, яке ще є невмілою калькою чоловічого. Здебільшого, письменниці можуть лише наслідувати текст, додаючи в нього своє бачення світу, але не формуючи власний стиль наративу, який буде притаманний жінці-автору.

Аналіз тексту відбувається в двох формальних зрізах: авторство жінки-письменниці чи чоловіка-письменника та образ, символіка, смислове навантаження жіночого і чоловічого в тексті.

Західна феміністична критика представлена ґрунтовними дослідженнями тексту як семіотичного поля. Важливим ракурсом вивчення певної проблеми і її смислового значення є наскрізний аналіз виділеної теми в культурному, соціальному, особистісному ракурсах. Акцент не на аналізі епохи, протиставлення, змін, а саме на певному явищі дає змогу зрозуміти значення цього явища в цей період (частоту звертання до проблеми, періодичність, інтенсивність тощо). Саме такі дослідження і лягли в основу феміністичного аналізу тексту. Зокрема, варто згадати декілька авторів, чиї дослідження розкрили певне явище, яке пронизувало текст. Такий підхід дав можливість простежити тенденції у соціокультурному просторі впродовж певного періоду часу на прикладі декількох авторів, уникнувши суб'єктивності та специфічності у творчості кожного окремого автора.

Дж. Нуокава у дослідженні “Післяжиття власності” [16] розкриває проблему власності для жінки і власності як свободи. Відсутність майна, власних фінансів, спадщини є прямим способом узалежнення людини через страх фізичного виживання. Жінка, на думку автора, панувала над власністю лише тоді, коли доглядала матеріальні речі побуту, фізично тримаючи їх в руках. Власністю для жінки були кухонне начиння, особисті речі гардеробу, меблі, окремо виділялася тканина як матеріальна річ, яка швидко зношується, інтер'єр будинку, будинок, тварини, обслуга, продукти харчування. Утім, як тільки жінка хоче покинути будинок, переступаючи поріг, всю власність вона залишає в будинку, а сама залишається з нічим. Тому в будинку чоловіка вона “володіє” власністю, а покинувши його будинок, залишається ні з чим. Безперечно, жінка може пересуватися, тому вислів “покинути будинок чоловіка, батька” необхідно розглядати як спробу прийняти рішення у своєму житті без згоди на це чоловіка, взяти відповідальність за своє життя на себе. У такій ситуації жінка опиняється без фінансової підтримки.

Автор виділяє “labor” чоловічу працю, яка приносить прибуток, достаток, дає можливість жити, і жіночу працю, яка полягає у догляді за власністю “supervise property”, що можна пояснити як “наглядання за власністю”. Але наглядач лише користується предметами і не має право присвоїти їх собі чи відчужити.

М. Дана у праці “Фемінізація роману” [13] аналізує позиції жінки як хатньої робітниці. Ідеї М. Дана перегукуються з ідеями дослідника Дж. Нуокава. Якщо у власності жінка є все, чим вона оперує у побуті, і сюди входять тварини та обслуга (за Нуокава), то чи не є сама жінка матеріальною власністю того, чий будинок вона доглядає?

Х. Бергман у творі “Між покорою і свободою” [11] розглядає питання роботи як соціальної і матеріальної свободи. Коли постає перед автором і героєм вибір свободи? Чому жінка дуже часто нехтує власною свободою через страх суспільства і забобони, обираючи домашнє рабство, покору і страждання. Чому відповідальність вибору настільки важка для жінки героїні, тоді як чоловіки здебільшого схильні до ризику.

С. Губар [15] досліджує нову і маловідому сферу – фізичний голод, недоїдання як вираз тотальної нестачі, обмеження жінки та на протигагу перенасичення, яке панує у світі чоловіка. Голод розкривається в концепції С. Губар у двох визначеннях: “hanger” і “starvation”. “Starvation” розкривається як фізичний голод, недоїдання, безсилля, що призводить до фізичної і соціальної інертності. “Hanger” розкривається у культурологічному значенні – голод за всім, що присутнє у чоловічому світі (право на власність, роботу, навчання, освіту тощо).

Згодом, наприкінці ХХ ст., концепції дослідження тексту формують два головні підходи: феміністичну критику та гендерну критику. Вони різняться як у підходах до вивчення тексту, так і в концептуальному розумінні значення автора. Якщо феміністична критика шукає позицію автора в тексті, простежує і чітко виділяє опозиційність фемінного і маскулінного (зазвичай, без дослідження проблематики маскулінного), то гендерна критика розглядає текст у контексті пошуку культурного коду, коли автор не визначає основні ціннісні позиції у творі. Також гендерна критика досліджує жіноче і чоловіче з метою виявлення деформації, співвідношення, взаємозалежності.

Сьогодні українська наукова спільнота представлена іменами багатьох дослідників, які, перейнявши головний досвід західних колег, створили низку праць, в яких переосмислили українську духовну спадщину з позиції феміністичної та гендерної критики.

Н. Зборовська – відома українська дослідниця, автор перших праць із критики літератури “Код української літератури. На карнавалі мертвих поцілунків” [5]. Вона аналізує літературу з позиції фрейдизму, шукаючи причину чи пояснення репресивного чинника в роботі. Дослідниця проводить опозиції: мати–дитина, активна зона–пасивна зона, фалічне тіло–кастроване тіло, жіноче–чоловіче. Розглядає побіжно питання, які раніше ніколи не порушувалися в літературному аналізі – вбивства батька, вбивства брата, сина, насильство – як тиск імперського дискурсу. Звідси впливає ідея автора про те, що українське письменство перебуває в опозиції до імперського як панівного, а саме: виступає як периферійне, несформоване, другорядне. Такий конфлікт породжує незрілість, несамостійність, узалежнення. Тобто авторка, використовуючи класичну опозицію фемінного–маскулінного, притаманну феміністичній критиці, формує опозицію Україна–Імперська Росія, де Україна зі своїми культурними кодами, літературним дискурсом є як інертне, пасивне начало у протистоянні до імперії, яка визначає вектори культурного розвитку, які не властиві Україні, але, як пасивне начало, вона їх некритично, без боротьби імплементує у свій культурний ґрунт. Н. Зборовська доцільно вважала, що метою сучасної критики повинно бути цілковите звільнення від патріархального устрою, патріархального погляду на світ, який не пропускає через себе, як усталений світогляд, поривання до змін, до розкриття заборонених тем, до оновлення.

Т. Гундорова [2; 3], досліджуючи український модернізм, виділяє позицію жінки-автора та простежує формування жіночого письма, на протигагу чоловічому. Жінка-автор прагнула, намагалась, спираючись на європейський вдалий досвід, створити не лише власний стиль, порушити питання, які зазвичай замовчували, переглянути ролі чоловіка і жінки у суспільстві. Т. Гундорова вводить поняття “нова жінка” – це представниця високої культури, жінка епохи Модернізму. Їй протиставляється “слабкий чоловік”, який живе пережитками традиціоналізму, боячись позбутися суспільної ваги і влади. Жіноче письмо, яке формується в цей період, є емоційним, інтуїтивним, прискіпливим до деталей, асоціативним.

В. Агеєва [1] у своєму дослідженні виділяє вже не лише жінку-автора, а й жінку-героїню. Дослідниця показує формування жіночого письма та зміни, які відбуваються у формуванні жіночих образів у творі. Хоча вона проводить чіткий опозиційний поділ на фемінне та маскулінне у тексті, однак розкриває його у досі недосліджених аспектах. В. Агеєва шукає суть фемінного, яке недоступне ні чоловіку-автору, ні герою. Фемінність часто акцентується у зображеннях внутрішнього світу героїнь, внутрішнього монологу чи діалогу, мові автора, використанні слів, маркованих статтю. Також дослідниця цікавиться формуванням жіночого простору, який ще не є соціальним. Жінка досліджує власне тіло, чуттєвість, дружбу-сестринство, професійність. В. Агеєва формує в українській літературі своєрідні архетипні образи жінок, в яких варіюється композиція фемінного і маскулінного: берегиня, воїн, чужинка, інтелігентка, козир-дівка ін. Зокрема, жінка-берегиня визначається як панівний архетип в українській культурі.

С. Павличко, відома українська дослідниця, перша у своїх намірах планувала розглянути українську культурну спадщину крізь призму певної проблеми, дражливого питання, яке оминали критики, дискурсу: “Ідея написати книжку про насильство з’явилась у мене давно. Мене вразила велика кількість текстів зламу віків та 20-х років, переобтяжених риторикою політичного та сексуального насильства, ще більше вразив той факт, що образи, ідеї та словесні моделі цього насильства успішно перейшли в сучасну українську літературу” [8, с. 593]. С. Павличко також, як і Н. Зборовська, дотримувалася ідеї насадженої меншовартості українського, у протиставленні до цілісного та ідейного імперського. Дослідниця критикувала сформований із позитивним контекстом образ жінки-берегині, як ситуативний поверхневий дискурс, який на побутовому рівні повинен був заповнити прогалину ідентифікації (в контексті протиставлення імперському).

О. Кісь [4] аналізує місце жінки в українській історії в період криз та потрясінь ХХ ст. Досліджуючи спогади, листи, інтерв’ю жінок, які пережили репресії, голод, війну, вона намагається відчутти і передати “жіночий досвід” переживання цих подій. Цікавим залишається той факт, що сьогодні дослідження буття жінки в період визвольних змагань, репресій, переселень, етнічних чисток, голоду, індустріалізації є лише в стані вивчення, пошуку матеріалів.

Українські науковці, аналізуючи українську духовну спадщину в контексті феміністичного дискурсу, повною мірою і глибоко розкрили питання фемінного і маскулінного, жіночого простору, формування специфіки жіночої мови, дослідження тілесності жінки та еротичного, як раніше татуйованого питання. Здебільшого, такі дослідження ґрунтувалися на непримиренному протиставленні жіночого і чоловічого, де жіноче вбирало в себе всі негативні ірраціональні особливості, а чоловіче виступало як зразковість патріархального суспільства. Окремим питанням у феміністичній критиці постало питання аналізу чоловічого і жіночого письма. Не відстаючи від тенденцій західної думки, в українському

дослідницькому полі з'являються праці, в яких розглядають проблему формування традиції жіночого авторства. Жінка-автор, яка уподібнюється чи в опозиції протиставляє своє письмо чоловічому дискурсу, згодом формує власний текст, який відображає жіночу сутність та представляє її бачення картини світу. Дослідження цього процесу українськими критиками є унікальним, оскільки він стосується специфіки духовно-культурного простору суспільства. Дещо пізніше важливим ракурсом гендерного аналізу стала відмова від опозиційності фемінного та маскулінного в тексті та спрямованість дослідження на всебічне висвітлення певного явища, дискурсу у визначеному періоді. Так з'являються праці про сакралізацію та десакралізацію образу матері, девіантні постаті (образ вдови, сироти), спроби обговорити замовчувані теми (дискурс насильства, сексуальність, не-фемінність). Сьогодні, крім великого пласту традиціоналізму та модернізму, малодослідженим із позиції гендерного дискурсу залишається період радянської літератури, постчорнобильський період та сучасність. Радянський період залишив по собі не лише патріархальний та пропагандистський слід у духовній культурі, а й знівелював фемінність як неприпустиму слабкість. Поняття “жіночий простір” із початку ХХ століття витісняють поняттям “жіночий досвід”, як унікальний, але знову ж таки замовчуваний досвід виживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Агеєва В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму / В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – 320 с.
2. Гундорова Т. *Femina melancholica* / Т. Гундорова. – К.: Критика, 2002. – 271 с.
3. Гундорова Т. Феміністична утопія Лесі Українки // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 89–96.
4. Жіночий досвід Гулагу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті // Інтернет сайт “Гісторіанс” - 22-28 листопада 2013; <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/943-oksana-kis-zhinochyy-dosvid-hulahu-stan-doslidzhen-ta-dzherelni-resursy-v-ukrayinskomu-konteksti-chastyna-i>;
5. Зборовська Н. Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків : [текст] / Н. Зборовська. – Львів : Літопис, 1999. – 336 с.
6. Крістева Ю. *Stabat Mater* / Юлія Крістева // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 495–509.
7. Оксамитна С. Гендерні ролі та стереотипи // Основи теорії гендеру. – К.: „К.І.С.”, 2004. – С. 157–181.
8. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко. – К.: Основи, 2002. – 679 с.
9. Таран Л. Жіноча роль / Л. Таран // Сучасність. – 2005. – № 7–8. – С. 128–139.
10. Шовалтер Е. Феміністична критика у пущі / Елейн Шовалтер // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 510–535.
11. Bergmann H. *Between Obedience and Freedom. Woman's Role in the Mid-Nineteenth Century Industrial Novel.* – Sweden: ACTA UNIVERSITATIS GOTHOBURGENSIS, 1979. – 169 p.
12. Bledsoe R. *Snow Beneath Snow: A Reconsideration of the Virgin of Villette* // *Gender and Literary Voice* / Edited by Todd J. – NY, Lon.: Holmes and Meier Publishers, 1980. – P. 214–222.

13. Danah M. *The Feminization of the Novel*. – Gainesville: University of Florida Press, 1998. – 240 p.
14. Gubar S. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth Century Literary Imagination* / S. Gubar, S. Gilbert – New Haven And London: Yale University Press, 1979. – 719 p.
15. Gubar S. *The Genesis of Hunger, according to "Shirley"* / S. Gubar // *Feminist Studies*/ Vol. 3, № 3, - 1976. – P. 5–21.
16. Nunokawa J. *The Afterlife of Property. Domestic Security and The Victorian Novel* / J. Nunokawa – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003. – 152 p.

THE FORMATION OF GENDER DISCOURSE IN THE WORLD AND UKRAINIAN CULTURAL SPACE

Kateryna Otkovych

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
otkovychkateryna@yahoo.com*

The article is detected the features of formation of Ukrainian national gender discourse. The problem of the formation of a gender perspective in Ukraine can not be considered in isolation from Western feminist critics. Only in the late twentieth century in Ukrainian fields began to develop an independent gender debate, based on the experience of foreign researchers. However, subjects and unique solution discursive perspective indicates the formation of the author, academic, unique to our culture ideological position.

The interest in feminist discourse in Ukraine began to emerge from the end of XX century. When was felt a significant weakening of political ideology. The first exploration and monographs on this subject were a revelation for cultural and philosophical dispute, because feminist interpretation of literature, art was not typical for Ukrainian science. In 80th - 90th years of the twentieth century feminist criticism has gained considerable popularity. The searches methodology was borrowed from foreign researchers and moved on Ukrainian field.

Feminist discourse allowed for the new to discover and understand the spiritual heritage of the nation. Feminist criticism found its echo in the social sphere of life, and to some extent influenced the life and the life of everyone. However, over time the term "feminist critics" gets a sense of radicalism and in spoken language is increasingly replaced by "gender analysis", "gender issues", "gender stereotypes". The purpose of this article is to explore the key issues raised in the western and Ukrainian feminist criticism. The relevance of this theme is revealed in the works of many contemporary Ukrainian researchers who continue to explore the Ukrainian culture and history from the perspective of gender analysis.

The last century marked by significant activity in the struggle for women's rights, which later passed into the fight for gender equality in society. The term "gender", which indicates the social sex became dominant markings. Formation of gender discourse in Ukraine engaged by many researchers. In particular, should highlight the work of T. Hundorova , V. Aheeva N. Zborowski , who studied the problem of femininity in Ukrainian culture from the perspective of feminist criticism; C. Pavlichko raised questions not specific to contemporary scholars, namely the problem of violence, aggression, masculinity weakness recorded in culture as unconscious

author; O.Kis studied the representation of women in social and cultural anthropology, but also thoroughly investigated the woman's experience during the complex historical upheavals (the fighting, famine); Taran L. showed the place of women in culture, S. Oksamytna investigated the expectations of women in the light of economic and political factors.

Western feminist critics presented detailed study of the text as semiotic field. Important foreshortening research of a problem and its semantic meaning is a through analysis of selected topics in cultural, social, personal perspective. The emphasis is not on an analysis of the era, the opposition, changes, namely a certain phenomenon allows us to understand the importance of this phenomenon in the period (frequency addressing the problem, the frequency, intensity, etc.). Such studies formed the basis feminist text analysis. In particular, it is mentioning several authors whose research revealed some phenomenon in text. This approach made it possible to follow trends in the socio-cultural space for a certain period of time by the example of several authors, avoiding subjectivity and specificity in the work of each individual author.

Keywords: feminine, masculine, culture, feminism, gender discourse, critics.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2016

Прийнята до друку 24.10.2016